

Hebrew Writers Association in Israel

מצוות לא יוכל לתקון: על "פרנהיים" לש"י עגנון

Author(s): עוזי שביט

Source:

Moznaim /

מאזנים

(תמוז-אלול תשל"ט יולי-ספטמבר Vol. No. 2/4 / 1979), pp. 127-133

Published by: Hebrew Writers Association in Israel

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23878905>

Accessed: 19-03-2018 08:03 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Hebrew Writers Association in Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Moznaim* / מאזנים.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

מענות לא יוכל לתקון

על "פרנהיים" לש"י עגנון

הסיפור "פרנהיים", שבמרכזו עומדת דמות הגבר השב לביתו ומוצא כי "ביתו נעול" ואשתו שוב אינה אשתו (והרי "ביתו זו אשתו" – יומא א, א) – קרוב לכאורה בענינו לסיפורים קדומים של עגנון, כ"והיה העקוב למישור" ו"עובדיה בעל מוס". אף במרכזם עומדת דמות גיבור שגורלו הוא פונקציה של "השיבה המאוחרת", וכבר הצביעו על כך ברוך קורצווייל (181[3]) וגרשון שקד (4[א]179). ואילו מבחינה אחרת קרוב סיפור זה, לכאורה, בענינו ובאווירתו, לסיפורי-אהבה אחרים של עגנון, ובמיוחד ל"פנים אחרות" וה"רופא וגרושתו". הדבר בולט הן ברקע התרבותי המערבי, בו יהדותם של הגיבורים מרומזת בלבד ואין לה כמעט תפקיד בסיפור, והן בנושא הנישואין והפרידה, בו מקבל ענין הגט חשיבות מיוחדת, וכבר העיר על כך א. באנד (8]–396). קרבה זו שבין "פרנהיים" לסיפורים שהוזכרו לעיל, וכן לאחרים ביצירת עגנון, כגון "סיפור פשוט", שהאפקט של ביקורת המוסר הזעיר-בורגני עומדת במרכזם, אינה מקרית.

ההשוואה בין "פרנהיים" לסיפורים אלה יש בה משום ענין, בהצביעה על נקודות מגע ותפיסות דומות. עם זאת – הסיטואציה הסיפורית הבסיסית שבו שונה באופן מהותי הן מזו אשר בקבוצת-הסיפורים הראשונה והן מזו אשר בקבוצת-הסיפורים השניה. שכן, בקבוצה הראשונה מתפתח המשבר בחיי הנישואין בראש ובראשונה כתוצאה מהפרידה הממושכת, כשהמוטיב המרכזי הוא מוטיב "השיבה המאוחרת", ובקבוצה השניה מתפתח המשבר בצורה אורגאנית מתוך עצם האקט של הנישואין, המוליכים, כביכול, במישורין לגירושין (כשב"פנים אחרות" מרומז, אמנם, גם תהליך הפוך; והדבר מובלט בבחירות בפרק 67 של "אורח נטה ללון"); ואילו בסיפור שלפנינו, שתבניתו, כביכול, התבנית הקלאסית של סיפור "השיבה המאוחרת", דוגמת "הקולונל שאבר" של באלזאק (קורצווייל [3]181) שונים הדברים, לאמיתו של דבר, לחלוטין. וזאת משום שמלכתחילה היו הנישואין תלויים על בלימה, שהרי יסודם בטעות היה, בהנחה שקרל נייס מת, ולכן, כדברי היינץ שטיינר, "הרי שכבר מתחילתו לא היה הזיווג זיווג" (ע' שכז).

נקודה מרכזית זו בולטת במיוחד לאור המשכו של הסיפור, שנמצא בעזבונו של עגנון (ארכיון עגנון 1:735, 1:736) ופורסם ב"הארץ" (תרבות וספרות) מיום 25.7.72 ע"י בתו, אמונה ירון. אך ניתן לעמוד עליה בבירור גם על-פי נוסחו המוכר של הסיפור, ובלי שנעמיד נקודה זו במרכז – לא רק שהסיפור מאבד מייחודו, אלא שגם האינטרפרטאציה השלמה שלו תהיה כמעט בלתי-אפשרית.²

1. ראה מאמרו של שקד [4], שבו הוא מנתח בהרחבה את "פרנהיים", תוך הדגשת האפקט של ביקורת המוסר הזעיר-בורגני.
2. בהקשר זה עלי להעיר, שבניגוד להשקפתה של אמונה ירון [1], המלביה"ד של המשך הסיפור, המביעה דעתה, כי אין לראות פרקים אלה כנסיון להמשיכו, וכי "הנסיון" הוא כוחו של הסופר שגמר את הסיפור במקום שגמר, כפי שהוא מוכר לנו מתוך הכרך "עד הנה" – יש, לענין, פנים גם לדעה שונה, והיא:

נראה, שלתפיסה יסודית זו של הסיטואציה שותפים, למעשה, כל גיבורי הסיפור, ללא יוצא מן הכלל, עם שהם נותנים לה, כמובן, פירושים שונים. בצורה הברורה ביותר מבטא עמדה זו גיסו של פרנהיים, היינץ שטיינר:

הסבר אתה מבקש וורנר. ובכן נתחיל מתחילת הדברים. מעשה בנערה בת טובים שהיתה מיועדת לאדם אחד, אלא שעדיין לא היו חיתונים. נתגלגל הדבר ונתלווה לו מי שנתלווה. נעלם זה שהיה מיועד לאותה הנערה ובא זה שנטפל לזה והתחיל מסבב את הנערה עד שנתרצתה לו ונישאה לו. למה נתרצתה ונישאה לזו דבר זה מניח אני לחכמי חידות. אני איני יודע למה. ואף אתה וורנר אם תסתכל בכך יפה אי אתה יכול לומר למה. הרי שכבר מתחילתו לא היה הזיווג זיווג, אלא מה שהיה היה. מכל מקום אין צורך שיהא כל הימים כך. מבין אתה יקירי להיכן הדברים נוטים? אי אתה מבין? פלא, הרי דברים ברורים אני מדבר (ע' שכז).

מעניין שפרנהיים עצמו אינו מערער על תיאור זה. יתר על כן: ניכר בו כי הוא חש ש"זה לא הכל", וכי לאמיתו של דבר הסיטואציה חמורה יותר, והוא נאשם במשהו חמור יותר. וכשהוא לוחץ את שטיינר שוב ושוב, בבחינת "ויהי דברך מר ממוות, ויהי הוא הוא המוות, אמור", ממשיך שטיינר, אף-כי ברמז:

ובכן אותו האיש שאותה הנערה היתה מיועדת לו נמצא חי. ואנו תולים בטחוננו בכך שאתה לא תבקש לשים מעצורים. רואה אתה וורנר שאיני מזכיר לך לא מעילת כספים ולא חילול שם הפירמה שנתחלל על ידך (ע' שכח).

במשפט הראשון של שטיינר יש, כמובן, לא רק משום קביעת עובדה אלא גם מעין האשמה מרומזת, שהרי בהמשך מתברר, לפי דברי פרנהיים לאינגה, כי הוא הוא האיש שמסר למשפחה על מות קארל נייס, וניתן לחשוך בו, לפיכך, ששיקר במזיד, כדי לדחוק אותו ולתפוס מקומו. משמעות נסתרת זו מתחזקת ע"י המשפט המסיים של דברי שטיינר, הניתן להתפרש לשתי פנים: מחד גיסא – כרמו למעשה שהיה וכסחיטה מוסוית, בבחינת "אתה תיתן גט – ואנחנו נעלים עין ממה שהיה"; ומאידך גיסא – כרמו לענין השקר והמעילה באמון בענין קרל נייס, על דרך האנאלוגיה המוסווית: לא מעילת כספים – אבל מעילה באמון: לא חילול שם הפירמה – אבל חילול שם המשפחה על החיתון עם חתן שאינו הולם את מעמדה.³

אין ספק שהתנהגותו של פרנהיים עצמו מוכתבת אף-היא ע"י תחושת-האשם והצורך להתגונן מפניה. הדברים באים לידי ביטוי מפורש בדבריו לאינגה: "חושדת את אותי שסיבבתי אותך בכחש בשעה שבאתי ואמרתי שאני ראיתי את קארל נייס שנפל עליו הר. מאה שקרים מוכן הייתי לשקר כדי להתרצות לפניך. אבל דבר זה אמת היה" (עמ' של).

מתוך אותה תחושה עמוקה של אשמה, של מי שכביכול התגנב ותפס בצורה לא-הוגנת את מקום חברו, נובעת בוודאי גם ההדגשה החוזרת ונשנית של חוקיות-נישואין לאינגה, על החובות הקשורים בנישואין אלה, שהרי על נימה זו הוא פורט הן בשיחתו עם גיסו, היינץ שטיינר (ע' שכז), והן בשיחתו עם אינגה עצמה:

אמר וורנר, או מוטב שאותו וורנר, אותו וורנר פרנהיים בעלה של אינגבורג יעקור עצמו מן העולם כדי שהאדון קארל נייס יקח לאשה את הגברת אינגה פרנהיים, סליחה, את הגברת אינגבורג לבית שטארקמט, זאת האשה שקידש וורנר כדת ואף ילד ילדה לו, ואם לקח אותה האלהים עדיין אביו קיים ומבקש להתקיים, להתקיים ולחיות, אחר כל השנים שלא ראה חיים (ע' שלא).

נראה שתחושת-אשמה פנימית זו, הידיעה שכל הנישואין הללו לא היו, למעשה, אלא נישואין התלויים על בלימה, פרי ניצול סיטואציה מסוימת, יש בה כדי להסביר גם את התנהגותו התמוהה של פרנהיים עם חזירתו, בפרק הראשון של הסיפור; שהרי שתיקתו של פרנהיים למשמע דברי השוערת יכולה להתפרש בשתי צורות: או שהדבריה כבר נודעו לו, מקצתם או רובם. קודם לכן, –

הסיפור המורחב, כולל ההמשך, שלם יותר ובר-משמעות יותר. יש בכך משום פיצוי להפסד שבאבדן אחדות-הסיטואציה, בה מצטיין הסיפור בנוסחו הידוע.

3. הניגוד הסוציאלי בין פרנהיים לבין משפחת שטארקמאט-שטיינר, שאף בגללו "כבר מתחילתו לא היה הזיווג זיווג", מתגלה בסיפור פעמים רבות, ועל-כן איני רואה צורך להרחיב עליו את הזיכור בגוף המאמר. ברור, מכל מקום, ששני הצדדים, הן שטיינר והן פרנהיים, מודעים לו לחלוטין, והוא ניכר לא רק ביחסה של משפחת שטיינר לפרנהיים אלא גם בתגובותיו האירוניות של פרנהיים עצמו, כגון בפנייתו לזיגי: "מי זה כאן? הלא זה שטיינר הצעיר, בן של הפירמא שטארקמאט את שטיינר" (ע' שכג). וראה גם, למשל: הצורך למשכן את המתנה לאינגה כדי לקנות את כרטיס הנסיעה (ע' שכב); הערתו של שטיינר "לא נשלח אותך ריקם" וכי (ע' שכח); דברי פרנהיים לאשתו: "אף הירוד שבירודים אינו מניע מכל כבוד" (ע' שלא); אף ב"המשכו של הסיפור" מודגש יסוד זה שוב ושוב.

או שלבו ניבא לו מראש שפורענות צפויה לו בכיתו. מכל מקום, לא רק שאין פרנהיים מבקש אינפורמציה נוספת, אלא שהוא אף ירא ממנה: "חש פרנהיים שצריך לומר דבר, עד שלא תתרתך עליו שאר כל דברים קשים" (ע' שכא). כבר פה ניכר בו, בפרנהיים, שיודע הוא בסתר לבו, כי חזרתו לאשתו ענן אבוד הוא. יתר על כן: ניכר בו שהוא ירא מפני העימות המחודש עם אשתו, העתיד להיות עימות עם המציאות ועם האמת, שתוצאותיו ידועות לו מראש. שאם לא כן, כיצד ניתן להסביר את ההשתהות בת היומיים בעיר, לפני הנסיעה לליקנבך, לפגישה עם אשתו? ואין לך עדות מרעית יותר לאמונתו הפאטאלית בכשלונו הצפוי מקניית כרטיס הנסיעה הלוך וחזור! (ע' שכב). תחושה זו היא המסבירה גם את העמדת הפנים שלו ואת בטחונו המעושה בפגישה עם גיסו, שטיינר, שאותו מבליט מאוד המספר: "ענה פרנהיים ואמר לו כשהוא משתדל להצדיק פנים (ע' שכה); השיב פרנהיים צוחקות... (שם); ענה פרנהיים עזות... (שם).

לאור תפיסה זו, בה שני היצדים, הן פרנהיים והן אשתו וגיסו, יודעים, "שכבר מתחילתו לא היה היווג ויווג", שכולו פרי סיטואציה מסולפת, שיסודה בטעות או בהטעיה, מדעת או שלא מדעת, – יש לפרש גם את הרמזים החוזרים ונשנים בפיו של שטיינר על השתנות המציאות: "אם נודמנו לך בני-אדם שאתה מכיר אפשר שנודמן לך לשמוע שמץ דבר – – – כגון שנשתנה משהו בעולם" (ע' שכה); ובהמשך: "ואתה וורנר שמע, אם אתה לא הגדת לך אגיד לך אני. העולם השנחת בשעת המלחמה נשתנה ואף עיקר ענינו נשתנה, איני יודע עד היכן ברורים לך הדברים ועד היכן ערכים הם עליך. אם אתה מבקש מוכן אני להסבירם לך" (ע' שכז).

ואין כוונת הדברים, כפי שניתן היה לחשוב, שבאה המלחמה ושינתה פני הדברים, שבטעיה נעדר פרנהיים תקופה ארוכה מהבית ושיבתו עתה היא "שיבה מאוחרת", טראגית, אלא שהרמז הוא הפוך: באה המלחמה – ובעטיה נעדר קארל ניים מן הבית וזכה פרנהיים, בתמימות או בעורמד, לתפוס מקומו, עד שנתהפך שוב הגלגל וחזר הסדר הישן והצודק לכנו, כולל חזרתו של קארל ניים, ושוב לא נותר לו לפרנהיים מקום. והדברים מתבהרים ומתפרשים לחלוטין ב"המשכו של הסיפור" שבכתה":

כפתאום באה המלחמה ונקרא הוא [קארל ניים] ופרנהיים למלחמה. לא היו ימים מרובים עד שאירע שהיו שניהם כאחד בשדה קרב ונתמוטט הר ונפל עליו על קארל ויצא קול שהוא מת. היה פרנהיים כותב מכתבים לאינגה והיא כותבת לו, לימים כשקיבל חופש הלך אצלה ונתקבל עליה בשביל שהיה חברו של קארל ובשביל שהיה קרוב לו בשעת מיתו, קירבה אותו הרבה והיתה בוכה על צוארו, עד שהגיע זמנו לחזור לשדה המלחמה. היה כותב הוא לה והיא לו. לאחר ימים כשהגיעו לו שוב ימים של חופש נסע אצלה ונתקרב יותר ויותר, עד שנתרצה לו להינשא לו. עשו להם חיתונים של שעת מלחמה ובשביל שנפצע קיבל חופש לזמן ארוך ובא לדור עם אשתו עד שהחזר שוב לשדה הקרב ונשבה על ידי הסרבים והיה בשביה קרוב לשתי שנים, ועכשיו שחזר מן השביה וציפה להקים את ביתו ולראות חיים עם אשתו חזר קארל פתאום מן המתים ודחה אותו את וורנר מן החיים.

נוצרת איפוא סיטואציה אירונית, לפיה זכה פרנהיים באינגה בזכות המציאות המיוחדת של המלחמה, אלא שעתה, עם סיום המלחמה וחזרת המצב לקדמותו, נענש פרנהיים כדיוק באותה דרך בה זכה תחילה, ועל-כך נרמז כבר, אירונית, בדברי השוערת, בקבלת הפנים הראשונה, שעיקרה תמיהה בלתי פוסקת על חזרת פרנהיים: "את מי אני רואה, את האדון פרנהיים, באמת באמת, הרי הוא האדון פרנהיים, משמע שחזר האדון פרנהיים. אם כן למה אמרו שלא יחזור?" (ע' שכא). והלא פרנהיים היה זה שטען, בזמנו, כי קארל ניים לא יחזור עוד! (ע' שט).

יתר על כן: גם שמו של פרנהיים ניתן להתפרש, אירונית, בצורה כפולה, שהרי משמעות השם "פרנהיים" בגרמנית – "רחוק מהבית" – נתפסת תחילה אצל הקורא באופן טבעי כמסמלת גורל נושאו, שעקב שהותו הממושכת במרחקים, רחוק מהבית, מצא עם חזרתו המאוחרת את ביתו נעול, עד שבהמשך מתברר לו, שניתן לפרש את משמעותו גם בצורה הפוכה, דהיינו, שמרמז הוא על כך שנושאו ניצל את שהותו הממושכת של חברו ומתחרהו הרחק מהבית, כדי לנשל אותו מביתו, "ו"ו אשתו", באופן שאולי יש בשם "פרנהיים" משום רמז כפול הן לחטאו והן לענשו.

רמז נוסף, מעניין ומורכב עוד יותר, לגורלו המיוחד של פרנהיים; שכל הצלחתו, בזמנו, לא היתה אלא הצלחה לשעה, התלויה מראש על בלימה, ושראשיתה בטעות שבתום-לב וסופה טראגי, – ניתן לראות, כמדומני, גם בעצם הסיפור על ההר שנפל על קארל ניים. סיפור זה, החוזר פעמיים ביצירה באותו נוסח סתמי עצמו, מתקבל מוזר למדי במסגרתו של סיפור ריאליסטי כ"פרנהיים". הוא מתבהר אמנם קצת ב"המשכו של הסיפור", שלפיו אירע הדבר בשדה הקרב, אך עדיין נשמע

תמוה למדי. לפיכך נראה לי, שניתן לפרש אותו, במקביל למשמעותו הריאלית, – כריאליזציה של המטאפורה הידועה "הררים בשערה", שהרי איזה הר יכול ליפול אם לא הר שתלוי, ומה עוד בשערה? ייתכן, אפוא, שיש בסיפור ההר, אשר הודות לו זוכה פרנהיים להינשא, לא רק הסבר לנישואין אלא גם רמז למהותם וטיבם, שיסודם ב"הררים התלויין בשערה", וגורלם כגורלם. הדבר נרמז, אולי, גם בדברי הסיכום המרים של פרנהיים: "מה יכול אני, אם אפילו הרים משטים בי" (שלא).

פירוש זה נראה אולי כפלפול־סרק, דהיינו, בבחינת "הררים התלויין בשערה", פשוטו כמשמעו. אולם בחינת ההקשר בו מופיעה מטאפורה זו כמשנה (והיא מופיעה במשנה פעם אחת ויחידה), מצביעה, לענ"ד, על קשרים מעניינים, אף כי מרומזים בלבד, עם הסיפור שלפנינו. נביא תחילה במלואן את המשניות הנראות כנוגעות לעניננו:

מי שלא חג ביום טוב הראשון שלחג, חוגג את כל הרגל ויום טוב האחרון שלחג. עבר הרגל ולא חג, אינו חייב באחריותו, על זה נאמר: "מעוות לא יוכל לתקן, וחסרון לא יוכל להימנות" (קוהלת א, טו).

רבי שמעון בן מנסיא אומר: איזהו מעוות שאינו יכול לתקן? זה הבא על הערוה והוליד ממנה ממור; ואם תאמר בגונב ובגזול, יכול הוא להחזירו ויתקן. רבי שמעון בן יוחאי אומר: אין קורין מעוות אלא למי שהיה מתוקן בתחילה ונתעוות, ואיזה? זה תלמיד חכם, הפורש מן התורה. הַתָּר נדרים פורחין באויר, ואין להם על מה שיסמוכו, הלכות שבת חגיגות ומעילות הרי הם כהררים התלויין בשערה, שהן מקרא מועט והלכות מרובות. הדינין והעבודות, הטהרות והטמאות והעציות יש להן על מה שיסמוכו, הן הן גופי תורה.

(מסכת תגיגה, פרק א, משניות ו-ח).

כאמור, לא ניתן אמנם להצביע על כל קשר ישיר בין משניות אלו לסיפורנו; אולם בעקיפין – נראה שניתן למצוא קשרים סמויים, שלמרות ריחוקם בולטים בסמיכותם היחסית. במרכז הקטע עומד מדרש הפסוק "מעוות לא יוכל לתקן", שהוא המוטיב המרכזי של סיפורנו. מאמציו של פרנהיים לאחות את הקרע בינו לבין אשתו הם בבחינת נסיון לתקן את המעוות, שכן הנישואין היו כנויים מלכתחילה, כאמור, על בסיס רעוע ומעוות, שהרי איגנה היתה מיועדת לקארל נייס, ולא באו נישואיהם אלא על־סמך עדותו שקארל נייס מת. לפיכך גם הנסיון לתקן מעוות זה הוא נסיון־שווא, הנועד מראש לכשלון. יתר על כן: פירושו של ר' שמעון בן מנסיא – "איזהו מעוות שאינו יכול לתקן? זה הבא על הערוה והוליד ממנה ממור" – יש בו כדי לשפוך אור חדש גם על פרשת הבן שמת, שכן אם איגנה היתה בבחינת ארושתו של קארל נייס – הרי שוורנר פרנהיים היה בבחינת זה "הבא על הערוה והוליד ממנה ממור". מכאן שמותו של הבן יכול להתפרש לא רק כתחילת־מעשה וכאחד מגורמי־הפירוד, אלא גם כעונש־על־חטא, כמו בפרשת דוד ובת־שבע, כאשר הבן שנוולד לזנונים חלה ומת, כעונש על חטא דוד.

מגמתו של עגנון ברורה אפוא: הבלטת חטאו של פרנהיים מחד גיסא; ההדגשה שחטא זה אינו הלכתי אלא מוסרי בלבד, מאידך גיסא. מבחינת ההלכה – לא חטא פרנהיים כל חטא: איגנה לא היתה נשואה לקארל נייס, ולכן פרנהיים הוא בעלה החוקי ("זאת האשה שקידש וורנר כדת ואף ילד ילדה לו", כהדגשתו בשיחתו עם איגנה); אלא שמהבחינה המוסרית, הבלתי־פורמאלית, – אין ספק שבסתר לבו חש עצמו בפרנהיים כמי שבא על אשת־איש, אשת־חברו, תוך מעילה באמונו. מכאן תחושת־האשם המקננת בו, הניכרת בכל התפרצויותיו והתנצלויותיו, הן בשיחתו עם גיסו והן בשיחתו עם אשתו. כאן, קרוב לוודאי, גם ההסבר לעובדה, שאף בהמשכו של הסיפור נמנע פרנהיים מלהיפגש עם ידידו־לשעבר ומתחרה־הנוכחי, קארל נייס, כדי להבהיר את השתלשלות הענינים בעבר ולנסות להסדירם בהווה ובעתיד.

הואיל ומבחינה פורמאלית לא היתה עדיין איגנה, כשבא עליה פרנהיים, אשת־איש – לא אסרה בכך פרנהיים על קארל נייס, והדרך פתוחה לפניו להתגרש מפרנהיים ולהינשא לנייס. אולם החטא נשאר בעינו, גם אם אין הוא חטא הלכתי־פורמאלי, ודינו של החוטא, לפי קביעת ר' שמעון בן מנסיא בגמרא: "אבל הבא על אשת־איש ואסרה לבעלה – נטרד מן העולם והלך לו" (תגיגה ט,

4. הסיפור על ההר שנתמוטט חזר גם בסיפור "כיסוי הדם" (ש"י עגנון: "לפנים מן החומה", הוצאת שוקן, תשל"ה, 67–68). אף שם מנומק האירוע, לכאורה, בדרך ריאליסטית ("תותח של רוסים פגע בהר ונתמוטט צלע ההר"), אולם בתיאור המאורע יש מציור ההתגלות ("שמעתי קול רעש גדול וסופת אבק חלפה על פני דומה היה עלי שנפתח ראשי ונתבקע שם דבר ואור גדול הבהיק כהרף עין וחזר והבהיק כהרף עין ונתעלם –"), והוא גורם למטאמורפחה שלמה באישיותו של אדולף ("מכאן ואילך יצא ממידה למידה, ממידת אכזריות למידת רחמים"). הווה אומר: גם בסיפור זה הוא נוטה לקבל משמעות סמלית.

ע"ב). והן זהו סיומו המרומז של הסיפור, בשני נוסחיו, זו שבכתבים וזו שבכתב-היד. בנוסח הכתבים מסתיים הסיפור במשפט "השקיף על החדר ויצא וסגר את הדלת" (ע' שלה), ואילו בהמשכו של הסיפור שבכה"י – יוצא הוא כליל מעולמם של אינגה ונייס, ללא כל זכר, כשאִפְיוֹדֶת־הַנִּישׁוּאִין שלו עם אינגה נמחקת כליל עם מחיקת שמו ממודעת הנישואין:

שלא מדעתו הביט לעמוד הראשון ואותו הדבר שלא היה לטובתו היה מפורש שם בדפוס שחור על גבי לבן, לא בנוסח שהיה הוא מנסח אינגבורג פרנהיים לכית שטרקמט ד"ר קארל נייס אלא פשוט אינגבורג שטרקמט ד"ר קארל נייס, כאילו אינגה לא היתה נשואה מעולם לא לוורנר פרנהיים.

ההבחנה בין חטא הלכתי לחטא מוסרי היא אחת מאבני־הפינה בעולמו הספרותי של עגנון, והיא בולטת במיוחד בסיפורי האהבה שלו. ניכרת היא כבר בככור סיפורי, "עגונות", שהרי הנישואין בין דינה ליחזקאל לא היה בהם פגם מבחינה הלכתית, אבל היה בהם פגם חמור מן הבחינה המוסרית, וכל השותפים להם – האב, דינה, יחזקאל והרב – נענשים על חטאם; והיא גם גרעינו של הסיפור "בדמי ימיה". הרי גם שם לא היה כל פגם הלכתי בנישואי לאה ומינץ, ובכל זאת – היו הם בבחינת "מעוות לא יוכל לתקון", כמו בסיפורנו, כשמינץ חש עצמו כחוטא כלפי לאה ומזל, ואף שם יש רמז ברור לפסוק זה, בשם הכלב "מעוות": "מעוות, קראה פתאום, וכלב קטן קפץ לקראתה, כמעט נבהלתי, ומינטישתי החליקה את ראשו באהבה ותאמר מעוות, מעוות, מעוות בני" ("על כפות המנעול", ע' מ).

הדגשתי, כי החטא ביצירות עגנון איננו חטא הלכתי אלא חטא מוסרי, אבל כאן דרושה הדגשה נוספת, היפה גם לגבי הסיפור שלפנינו: החטא, בסיפורי עגנון, אינו מותנה בכוונה אלא במעשה, דהיינו, לא הכוונה קובעת אלא יעצם העשייה. חטאם של ר' אחיעזר והרב ב"עגונות" נעשה בתום־לב; ובכל זאת אין לפניהם דרך, בעולם המציאות, לתקן את המעוות, וכל נסיונות התיקון הם כבר ב"עולם התוהו". הוא הדין בחטאו של ר' אביגדור ב"הנידח", וכן חטאו של אבי תהילה ב"תהילה", מעוות שלנסיון תיקונו מקדישה תהילה את כל ימיה הארוכים, כאשר גם לפניו אין דרך להשלים את התיקון בעולם הזה אלא בעולם הבא בלבד. סיכום בהיר לתפיסה זו ניתן למצוא בדברי ר' הילל ב"כיסוי הדם": "לא גיליתי לו את דעתי דעת יחיד שהעבירות הן דבר לעצמן וחרטה דבר לעצמה, אבל אמרתי לו מה שאמרתי חכמים שתשובה ויסורים ממרקים את החטא, ולא הזכרתי שמיטה ממרקת את כל החטא –" ("לפנים מן החומה", ע' 94).

נראה שתפיסת עגנון קרובה לתפיסת אריסטו ב"פואטיקה" בדיונו על הטראגדיה, כפי שהיא מתמצית במושג ה"המארטיה", שיש המתרגמים אותו לעברית כ"חטאה", במובן של "שגגה" (מרדכי הק [5] ע-עא), ויש המתרגמים אותו כ"טעות" (שרה פרנקל [6] 14, 37, 92) או "משגה" (נתן שפיגל [7] 74). מושג ההאמארטיה הוא ממושגי־המפתח של תפיסת הטראגדיה אצל אריסטו, ויש לו תפקיד מבני מובהק, שהרי הוא הגורם הראשוני שבעקבותיו מתגלגלים המאורעות אל סופם הבלתי־ימנע: "צריך איפוא שעלילה העשויה יפה [...] לא תשתנה מצרה לרווחה, אלא להיפך, מרווחה לצרה, ולא בשל חטא אלא בשל משגה גדול (אריסטו, פואטיקה, פרק י"ג)⁵. ויפה מסבירה שרה פרנקל, במבוא לפואטיקה, את מרכזיותו של מושג ההאמארטיה בתפיסת אריסטו את הטראגדיה:

המבנה הטראגי הוא מבנה דינאמי – – – בראש השינויים פועל המעבר הגורלי מצב של אושר והצלחה [...] אל מצב של כשלון ואומללות – – – השלב הראשון והראשוני של התרחשות זו היא ההאמארטיה – הטעות הגורלית, שבה נכשל הגיבור בראשית דרכו וקובע בזה את מהלך הטראגי של פעולתו. ההאמארטיה היא טעות המחטיאה את המטרה, שגיון או שגיאה הנובעים מחוסר ידע או מחוסר הערכה נכונה של מצב הענינים – – – היא מתניעה שורה של סיבות ומסוככים המגלגלים את מהלך המעשים והמאורעות לפי החוקיות השלטת בעולם, חוקיות ברזל, שכנגדה אין בידי עושה הטעות, לאחר שביצע את טעותו, שום עצה – – – אי־הצדק הוא בכך, שהגיבור מתמוטט מחמת אסון שאינו ראוי לו, מחמת פורענות, שהיא גדולה לא־י־ערוך ונוראה ממה שמגיע לו בגלל טעותו (15–14 [5]).

מכאן גם הדגשתו של אריסטו בדבר הגיבור המתאים לטראגדיה, שצריך להיות "אדם שאינו מצטיין בשלמות ובצדקות, שאצלו נגרם המעבר לכשלון לא על־ידי פחיתות ורשעות אלא על־ידי איוז טעות" (אריסטו, פואטיקה, י"ג).⁶ ודומה, שכך הם הדברים גם בסיפור שלפנינו. אמנם, שטיינר מאשים את פרנהיים, כזכור,

5. הציטוט – על־פי שפיגל [7] 24). והשווה לתרגומיהם של מרדכי הק [5] 84) ושרה פרנקל [6] 37).

כרמו עבה, במעילה מכוונת (ע' שחכ), ופרנהיים עצמו חש שאף אינגריד חושדת בו, הואיל וכיחש לה ביודעין ומתוך מגמה ברורה (ע' של). אולם נראה כי ההאשמה והחשד אין להם בסיס מוצק, ויש להאמין לפרנהיים באמרו: "מאה שקרים מוכן הייתי לשקר כדי להתרצות לפניך. אבל דבר זה אמת היה" (ע' של). ואף דבר זה ניתן להירמו, כמדומני, מתוך ההשוואה עם המשנה ממסכת חגיגה, שהרי במשנה זו נאמר: "הלכות שבת חגיגות ומעילות הרי הם כהררים התלויין בשערה". באופן אסוציאטיבי מתקשרת המלה "מעילות" עם ה"מעילה" שבסיפורנו. אולם במשנה הכוונה להלכות מעילות השניות במסכת "מעילה" שבסדר "קדשים", ובהלכות אלו הכוונה דווקא לחטאים שבשגגה (בהנאה מן ההקדש בשוגג), בעקבות ויקרא ה, טו: "נפש כי תמעל מעל וחטאה בשגגה מקדשי ה'". אפשר, אפוא, שאף כאן רמז לחטא־שבשגגה שחטא פרנהיים, שעם כל זאת הוא, בהתאם לתפיסת עולמו הספרותי של עגנון, בבחינת "מעוות לא יוכל לתקון".

כאמור, דומה שתודעת "המעוות לא יוכל לתקון" מלווה את פרנהיים מרגע שיכתו מן השבי, בבחינת "אשר יגורתי בא לי". לכאורה, אמנם, הוא מנהל מאבק, מנסה להחזיר לו את אשתו ומעמדו, אבל כל זה הוא, לאמיתו של דבר, לכאורה בלבד, על-פני השטח בלבד. רק לכאורה משלה הוא את עצמו כי יש סיכוי למאבקו, בעוד שלאמיתו של דבר ניכר בו, לכל אורך הסיפור, כי עיניו פקוחות הן. נקודה זו מובלטת בכיור דווקא באותה סצינה בוודדת בסיום הסיפור, שהיא בבחינת היוצא מן הכלל המעיד על הכלל, בה עוצם פרנהיים עיניו ומנסה להשלוח עצמו, כי איננה עומדת לחזור אליו, עד שהוא פוקח עיניו ורואה כי איננה כבר נסתלקה והלכה לה.

הרגשה זו של "אשר יגורתי בא לי" – היא היא העומדת גם במרכז "המשכו של הסיפור", מתחילתו ועד סופו. חלק זה נפתח בתחושת-ההקלה של מי שהיה נתון כל הזמן בפחד מתמיד, ועתה ניטל ממנו הפחד – שכן בא כבר על פְּנֵשׁוּ: "יצא פרנהיים מעם אשתו עצב ומדוכא, אבל חש שנתפרק ממשאו שהיה רובץ עליו כאבן שכל אותן השנים שלא היו שומעים על קארל ניס לא היה לבו שֵׁלֵם עם עצמו, עכשיו שחזר קארל ניס כאילו ניטלה אימתו".

מכאן ואילך, עד סיומו של הסיפור, יש לנו שוב מעין חזרה על אותו תהליך עצמו שניכר בחלק הראשון של הסיפור, זה שנדפס במהדורת הכתבים: על פני השטח – התקווה לשינוי, לחזרת איננה; ובעומק הלב – תודעת האשמה עם הציפיה למכה הסופית, לנישואיה המחודשים של איננה, שתשחרר אותו סופית הן מפחדיו והן מתקוותיו, כשהמתח לקראת רגע זה הולך וגובר:

בעיני דמיונו רואה היה את צורת המודעה וכך היה קורא על פה, אינגבורג פרנהיים לבית שטרקמט וד"ר קארל ניס נשואים. וכשנכנס לבית הקהוה ונטל את העיתון ולא מצא את המודעה היה משתומם. ועוד על זאת היה משתומם על שאינו שמח על שאין שם מודעה. הרי כל תשוקתו להחזיר את גרושתו ולבסוף כשהוא יודע שעדיין היא פנויה אינו שמח.

אלא שסופו של התהליך בא ממש רק במשפט האחרון של הסיפור, בסופה של סצינה אירונית, שראשיתה במשפט "יום אחד עמד פרנהיים ממיטתו בריא ורענן כדרך שלא הרגיש בעצמו כמה ימים וכמה שבועות וכמה חודשים"; וסופה במשפט "שלא מדעתו הביט לעמוד הראשון ואותו הדבר שלא היה לטובתו היה מפורש שם בדפוס שחור על גבי לבן, לא בנוסח שהיה הוא מנסח אינגבורג פרנהיים לבית שטרקמט ד"ר קארל ניס אלא פשוט אינגבורג שטרקמט ד"ר קארל ניס, כאילו איננה לא היתה נשואה מעולם לו לוורנר פרנהיים".

כאן, כאמור, נשלם התהליך, שהחל בחלק הראשון, זה שבמהדורת ה"כתבים". מאחר ש"כבר מתחילתו לא היה הזיווג זיווג" – יוצא פרנהיים סופית מתוך מהלך חייה של איננה ומשפחת שטיינר. כשם שהסיפור נפתח במוטיב הבית הנעול – "בחזירתו מצא את ביתו נעול" (ע' שכא) – כך הוא גם ננעל: "השקיף על החדר ויצא וסגר את הדלת" (ע' שלה). בתחילה ננעלים את הדלת בפניו והוא עוד מנסה, כביכול, לפרוץ אותה; בסיכום הוא משלים עם התהליך, וסוגר אחריו את הדלת בעצמו. לכאורה, אפוא, זה סופו של התהליך, ומכאן גם תחושת-השלמות של הסיפור, בנוסחו הידוע. אך נראה שעגנון לא הסתפק בכך, וראה צורך להשלים או להעמיק את התהליך ע"י סילוקו של פרנהיים לא רק מהמשך חייה של איננה, מעתידה, אלא גם מעברה. בכך מנחית הוא על פרנהיים את המכה הסופית, שכן בעוד שלגבי איננה ומשפחתה אין פרנהיים אלא אֶפְיוּוּדָה שנסתיימה – הרי לגבי פרנהיים איננה היא כל קיומו, סמל להיותו חי. הפרידה מאיננה, לגביו, כמוה כמות, והדברים נאמרים על ידיו מפורשות.

אמר וורנר, או מוטב שאותו וורנר, אותו וורנר פרנהיים בעלה של אינגבורג יעקור עצמו מן העולם כדי שהאדון קארל ניס יקח לאשה את הגברת איננה פרנהיים, סליחה, את הגברת אינגבורג לבית שטרקמט. זאת האשה שקידש וורנר כדת ואף ילד לְדָה לו, ואם לקח אותה האלוהים עדיין אביו קיים

ומבקש להתקיים, להתקיים ולחיות, אחר כל השנים שלא ראה חיים. אבל אותו וורנר פרנהיים, אותו קטוע מזל, אינו רוצה לעקור עצמו מן העולם (ע' שלא).

אכן, בסופו של דבר הוא משלים, בדיעבד, עם צאתו מחייה של אינגה, ומסתפק, בתוך נפשו, בתפקיד צנוע ירבה יותר: להמשיך להתקיים בעברה של אינגה, כבעלה-לשעבר, כחלק ממהותה, ומכאן חלום נודעת הנישואין בנוסח "אינגבורג פרנהיים לבית שטרקמט וד"ר קארל נייס נשואים". אלא שכאמור – "הרי כבר מתחילתו לא היה הזיווג זיווג". מכאן גם הסוף, סופו של התהליך, היעלמותו הסופית של פרנהיים גם מעברה של אינגה, התאיינותו המוחלטת, "כאילו אינגה לא היתה נשואה מעולם לו לוורנר פרנהיים", דהיינו, כאילו אף הוא עצמו לא היה קיים מעולם.

התאיינות זו מזכירה, כמובן, את התאיינותו של מנשה-חיים בסיכום הסיפור "היה העקוב למישור", אולם במציאות העולם הדתי, כאשר התאיינותו של מנשה-חיים היא התאיינות-מרצון שבהקרבה-עצמית – יש מקום לסיום ההארמוני הנוגה:

והשומר שהיה בקי באותו מעשה שסיפרנו לעיל העמיד את המצבה לראוי לה ויתן שם ושארית בישראל למנשה-חיים הכהן שלהך עירי. ובכואו יום הקסא עמדה קריינדל טשארני על קברו של מנשה-חיים ודמעותיה ננערו לעפרו. תנצב"ה ("אלו ואלו", ע' קכ).

בעולמו של פרנהיים, עולם היחיד הבודד, המנותק מכל, מבית, מאמונה, מהווי-חיים יציב, גם נחמה זו אינה קיימת. לא נותר אלא האין המוחלט. מבחינה זו צודק קורצווייל בהדגישו את דיוקנו היהודי-המערבי של סיפור זה, תוך הצבעה על הדמיון והניגוד שבינו לבין "היה העקוב למישור". אך האם ניתן להרחיב משמעות זו, ולייחס לסיפור משמעות סמלית כוללת, כסמל להווייה היהודית המערבית במאה העשרים, כשם שעושה קורצווייל? [3] (180–181)? האם ניתן להפוך את פרנהיים, האישיות האינדיבידואלית, כסמל לכל יהדות המערב, ולקבוע – משום שפרנהיים "עלה לבית הקברות לקבר בנו" – ש"רק בית העלמין היהודי הוא בחינת מציאות שבחיים ופרט לזה שום דבר אינו עוד בנמצא", בעוד שבעלילת הסיפור מובלט דווקא הריונה של גרטרוד, כניגוד למות בנו של פרנהיים? האם יש צידוק ספרותי אמיתי לקבוע, כי "אשמתו של פרנהיים והטראגיות שלו אינם אלא פרשה בודדת, המקדימה תהליך יהודי מקיף, את התהליך של ביטול הקיום היהודי"?

דומה כי פרשנות זו חורגת מעבר לתחום הפרשנות האימאננטית ליצירה. הסיפור "פרנהיים" אינו, לאמיתו של דבר, לא סיפור סמלי ואף לא סיפור בעל "קרקעית כפולה", כלשונו של דב סדן. אין "פרנהיים" בעיקרו, אלא סיפור ריאליסטי-פסיכולוגי, שאמנם קשרים אמיצים לו עם סיפורים אחרים של עגנון, שקצתם סימבוליסטיים; ואף שפרטים מסוימים בסיפורנו ניתנים להתפרש, אולי, בדרך סימבוליסטית – הרי כוחו וקסמו העיקריים של סיפור זה נעוצים דווקא בסיטואציה הפסיכולוגית הייחודית שלו, שאותה משרטט המספר בצורה כה חסכונית ומרומזת, ועם זאת בקווים כה בהירים וברורים.

רשימה ביבליוגרפית

1. אמונה ירון: "הערות אחדות להמשכו של פרנהיים", "הארץ" (תרבות וספרות), 25.7.72.
2. שמואל יוסף עגנון: "פרנהיים", בספר "עד הנה", הוצאת שוקן, תשי"ט, שכא-שלה.
3. א2. שמואל יוסף עגנון: "פרנהיים" – (המשכו של הסיפור), "הארץ" (תרבות וספרות), 25.7.72.
3. ברוך קורצווייל: "דיוקנו של היהודי המערבי בספרות העברית", בתוך "פרקים ממורשתה של יהדות גרמניה", בעריכת אברהם תרשיש ויונתן גינת, מכון ליאו בק והוצאת הקיבוץ המאוחד, ירושלים, תשל"ה, 170–189.
- [Kurzweil, Baruch: "The Image of the Western Jew in Modern Hebrew Literature", Year Book of the Leo Back Institute, London, 1961, 170–189.]
4. גרשון שקד: "משפחה ומוסר ביצירת עגנון" ("משא"), "למרחב", ח' אב תשי"ח, 25.7.58.
- 4א. גרשון שקד: "אמנות הסיפור של עגנון". ספריית פועלים, תשל"ג.
5. מרדכי הק (תרגום ומבוא): "אריסטו, פואטיקה", מחברות לספרות, תשכ"ד.
6. שרה פרנקל (תרגום ומבוא): "אריסטו, פואטיקה". הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ז.
7. נתן שפיגל: "תורת הפיוט לאריסטו", מוסד ביאליק, תשל"ב.
8. Arnold Band: *Nostalgia and Nightmare*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1968, 396–398.